

ՀԱՄԻՂՅԱՆ ՋԱՐԴԵՐԻՑ ՓՐԿՎԱԾ ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ (1890-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ)

1890-ական թթ. կեսերին Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջաններում Աբդուլ Համիդ II-ի իրականացրած հայության զանգվածային ջարդերը հանդիսանում են Հայոց ցեղասպանության քաղաքականության առաջին փուլը, որին զոհ է գնացել շուրջ 300.000 հայ¹:

Սուլթանական կառավարության իրականացրած ոճրագործությունն առաջացնում է ժամանակի առաջադեմ գործիչների բուռն բողոքը: Կատարվում են հանգանակություններ և նվիրատվություններ ջարդերից փրկված արևմտահայությանն օգնելու համար:

Ըստ «Братская помощь пострадавшимъ въ Турции Армянамъ» (այսուհետև՝ «Եղբայրական օգնությունը») ժողովածուի տվյալների, միայն 1896 թ. փետրվարի դրությամբ Փոքր Ասիայում կողոպտվել և ավերվել էր 39.749 տուն, 7942 խանութ, սպանվել 37.085 քրիստոնյա, 938 մահմեդական, 40.950 հայ բռնի մահմեդականացվել էր: 290.300 հայ հարկադրված լքել էր հարազատ վայրերը²:

Ջգալի թվով փախստականներ ապաստանում են Կովկասի փոխարքայությունում՝ գլխավորապես Երևանի նահանգում:

Ջարդերից փրկված արևմտահայ փախստականների մի հոծ զանգված ճանապարհին ենթարկվելով անասելի զրկանքների և տառապանքների, քրդական զանազան ցեղերի հարձակումների³, անցավ Ռուսական կայսրություն: Արևելյան Հայաստան հասած փախստականներն իրենց անվանում են «դժոխքից արքայութիւն

¹ Մանրամասն տես Հայոց պատմություն, հ. 3, Գիրք I, նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 506–520, 527–544:

² Братская помощь пострадавшимъ въ Турции Армянамъ, Москва, 1897, с. 6.

³ Մանրամասն տես «Երկիր», Թիֆլիս, 11 օգոստոսի 1906 թ., № 33:

մտնողներ»⁴։ Ըստ «Մշակ»-ի տվյալների՝ 1896 թ. Արևելյան Հայաստանում և փոխարքայության հայաբնակ վայրերում ապաստանել էր 11 հազար արևմտահայ փախստական⁵։

Ուսումնասիրելով Ռուսական կայսրություն հասած արևմտահայերի սոցիալական կազմը, նրանց պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի։

I խմբում գտնվում էին նրանք, ովքեր տեղեկանալով կամ կանխագգալով մոտալուտ արհավիրքը, հասցրել էին վաճառել գույքը և որոշակի գումար ունենալ։ Նրանք ի գործ էին տանելի պայմաններ ստեղծել իրենց ընտանիքների, հարազատների ու մերձավորների համար։ Այս խումբը կազմում էր փախստականների փոքր մասը՝ գլխավորապես արհեստավորներ և առևտրականներ։

II խումբը՝ փախստականների ճնշող մեծամասնությունը, հիմնականում հողագործներ էին և զրկված էին գոյության ամենատարրական միջոցներից։

Հայ հասարակական, հոգևոր և քաղաքական շրջանակների համար առաջնահերթ և հրատապ խնդիր էր փախստականների ստվար զանգվածի օգնության կազմակերպումը։

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը (1820—1907) իր ուժն ու եռանդը ներդրեց արևմտահայությանն օժանդակելու համար։ Կաթողիկոսը կոչով դիմեց ողջ հայությանը՝ օգնելու տարաբախտ հայրենակիցներին⁶։

Արևելյան Հայաստանում արևմտահայ փախստականներին օգնելու գործը կազմակերպողների թվում էր Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերությունը (ԿՀԲԸ)։

Արևմտահայ փախստականները հնարավորության դեպքում փորձում էին հաստատվել Վաղարշապատում կամ շրջակա գյուղերում, որպեսզի մոտիկ լինեն Ս. Էջմիածնին՝ ակնկալելով, որ կաթո-

⁴ «Մշակ», Թիֆլիս, 17 դեկտեմբերի 1896 թ., № 152։

⁵ Նույն տեղում։

⁶ Օգնության մասին մանրամասն տես Братская помощь пострадавшимъ въ Турции Армянамъ, Москва, 1897, «Տարազ», Թիֆլիս, 24 մարտի, 1896, № 12, էջ 195, Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք I, էջ 548։

դիկոսն առաջին հերթին կօգնի հոգևոր կենտրոնի մերձակայքում ապաստանածներին:

1896 թ. ամռանը Վաղարշապատ է հասնում փախստականների առաջին խումբը՝ 42 ընտանիք, որոնք զրկված էին գոյատևման տարրական միջոցներից: 26 ընտանիք տեղավորում են Վաղարշապատում, իսկ 16-ը՝ Էջմիածնի վանքի գոմում⁷: Վերջինների թվում կային նաև տարափոխիկ հիվանդություններով տառապողներ, և գոմում տիրող հակահիգիենիկ ու հակասանիտարական վիճակը նպաստում է հիվանդությունների խորացմանն ու տարածմանը:

1896 թ. օգոստոսի 3-ին ԿՀԲԸ Վաղարշապատի վարչությունը, հաշվի առնելով ստեղծված իրադրությունը, որոշում է շտապ միջոցառումներ ձեռնարկել: Բժիշկ Սաժումյանը հանձն է առնում ամենօրյա այցելություններով քննել ու բուժել հիվանդներին:

Վարչությունը քայլեր է ձեռնարկում աշխատունակ տղամարդ փախստականների համար աշխատանք գտնելու համար: Ընդհանրապես, բոլոր բարեգործական կազմակերպությունները ձգտում էին աշխատանքով ապահովել փախստականներին, որպեսզի նրանք ոչ միայն հնարավորություն ունենային ապահովել իրենց ընտանիքների կեցությունը, այլ չսովորեին ապրել բացառապես նպաստների և օգնության հաշվին: Վարչությունը որոշեց աշխատունակներին ներգրավել այգեգործական, իսկ կանանց ու աղջիկներին՝ բամբակ հավաքելու աշխատանքներում⁸:

Սակայն զգալի թվով փախստականներ անաշխատունակ էին, տկար, հիվանդ, գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում: Ինչպես վկայում է «Մշակ»-ի թղթակիցը, «Բոլոր գաղթականները համարեա առանց բացառութեան կարոտ են հագուստի և անկողնու... Բացի դրանից նրանք բոլորը զուրկ են բնակարանից, վառելիքից և սննդից...»⁹:

1896 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին աճում է փախստականների թիվը: Այդ մասին հաղորդելով՝ «Արարատ» ամսագիրը 1896 թ.

⁷ Լեօ, Երեսնամեակ Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան Կովկասում 1881–1911, Թիֆլիս, 1911, էջ 189:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 357, թ. 108 շրջ.:

⁹ «Մշակ», 11 հունվարի 1897 թ., № 4:

սեպտեմբեր ամսվա համարում գրում է. «Գաղթականների անընդ-
հատ հոսանքը դեռ չէ վերջացել՝ սեպտեմբերի կեսիցն սկսած Ս. Էջ-
միածինը պատսպարել է օրական 500–600 գաղթականներ, որոնք
միշտ տեղի տալով նորեկներին՝ ցրում են դեպի կենդրոնական քա-
ղաքներն ու հայաբնակ գիւղերը»¹⁰:

1896 թ. հոկտեմբերի 22-ի դրությամբ Վաղարշապատի գավա-
ռում ապաստանել էր 1270 հոգի, որոնց թվում 58 ասորի: Նրանցից
500-ը, որոնք հիմնականում վանեցի վաճառականներ ու արհեստա-
վորներ էին, կաթողիկոսի առաջարկով տեղափոխվում են Երևան,
Թիֆլիս, Բաքու և Բաթում, որտեղ ավելի դյուրին էր աշխատանք
գտնել:

Առավել ծանր նյութական վիճակում գտնվող մնացյալ 770 հո-
գուն, որոնց զգալի մասը մինչև 15 տարեկան երեխաներ էին, մեծ մա-
սին տեղաբաշխում են գավառի գյուղերում իսկ մյուսներն իրենց ցան-
կությամբ, որոշ գումար ճանապարհածախսի համար ստանալով, շա-
րունակում էին ճանապարհը: ԿՀԲԸ-ն Վաղարշապատի հանձնաժողո-
վի կողմից ուսումնասիրվում են գավառի ինը բնակավայրերը՝ պար-
զելու փախստականների իրական թվաքանակը: Սա անհրաժեշտ էր
ոչ միայն տեղում օգնություն կազմակերպելու, այլև նորերին տեղավո-
րելու համար: Ըստ ԿՀԲԸ-ի ունեցած տեղեկության՝ Վանից գաղթել են
ևս 100 տուն հայեր (մոտ 500 հոգի), սակայն առատ ծյան պատճառով
հնարավորություն չեն ունեցել սահմանն անցնել¹¹:

Աղյուսակ № 1

1896 թ. ԿՀԲԸ-ն նախնական տվյալները
Էջմիածնի գավառում ապաստանած փախստականների մասին¹²

Բնակավայրը	փախստականների թվաքանակը (անձերով)
1. Վաղարշապատ	158
2. Մաստարա	50

¹⁰ «Արարատ», Էջմիածին, 1896 սեպտեմբեր, էջ 419:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 358, թ. 108 շրջ.:

¹² Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից ըստ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 358, թ. 107:

3. Թալին	150
4. Եղվարդ	22
5. Չիբուխչի	8
6. Հաջիդարա	12
7. Ղուղղուղուլի	15
8. Սարդարապատ	15
9. Այլանլու	12
Ընդամենը՝	442

Այնուհետև Վաղարշապատ ԿՀԲԸ-ի մասնաճյուղի հանձնաժողովը, ուսումնասիրելով 16 գյուղերում ապաստանած փախստականների դրությունը, արձանագրել է, որ տեղի գյուղացիների առատաձեռնությամբ շնորհիվ բոլորն էլ ապահովված են կացարանով, պարենով և վառելափայտով: Այսինքն՝ գոյատևման տարրական կենսապայմաններ կային: Միակ խոշոր հիմնախնդիրը՝ հագուստի և անկողնային պարագաների սակավությունը կամ իսպառ բացակայությունն էր:

Հանձնաժողովը, միաժամանակ, արձանագրում էր, որ աշխատունակ տղամարդկանց զգալի մասը հողագործներ են և չեն կարողացել աշխատանք գտնել: Միայն մի քանի հոգու հաջողվել էր օրապարենի դիմաց աշխատանք գտնել տեղացի գյուղացիների մոտ:

Աղյուսակ № 2

1896 թ. էջմիածնի գավառի 16 գյուղերում ապաստանած փախստականների թվաքանակը¹³

բնակավայրը	տեղական բնակչությունը ըստ տների	փախստականներն ըստ տների	փախստականներն ըստ անձերի
1. Վերին Խաթունարխ	72	3	13
2. Ներքին Խաթունարխ	150	2	11
3. Չիբուխչի	160	1	4
4. Ղուղղուղուլի	200	2	17
5. Շահրիար	250	1	6

¹³ Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից ըստ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 357, ր. 112:

6. Զաֆարապատ	70	3	16
7. Զյալագիարիս	100	2	14
8. Սոլլա Բայագետ	200	5	16
9. Գեշլու	250	36	203
10. Զեյվա	200	5	23
11. Այլանլու Ներքին	85	2	7
12. Ալիբեքլու	95	2	7
13. Զյարիմարիս	200	1	7
14. Հայթաղ	150	7	34
15. Սամաղար	200	7	38
16. Այլանլու Վերին	50	2	11
Ընդամենը	2432	81	428

Կատարված շրջայցից պարզվել էր, որ նշված գյուղերից 11-ում կար 52 հիվանդ, այդ թվում՝ նաև տիֆով: Բժշկական խնամքի բացակայությունը տարափոխիկ հիվանդության տարածման պատճառ դառնալ:

Փաստորեն, էջմիածնի 16 գյուղերում ապաստանել էր 81 ընտանիք կամ 428 անձ: Հոկտեմբեր ամսին ևս 442 անձ հաստատվել էր Վաղարշապատում: Այսինքն՝ մինչև 1896 թ. նոյեմբերի սկիզբը փախստականների թիվը հասել է շուրջ 900-ի: Պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ նրանցից ոմանք, տեղում աշխատանք կամ ապրուստի միջոց չգտնելով, հեռանում էին՝ փորձելով այլ բնակավայրում հաստատվել:

Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար Վաղարշապատի ԿՀԲԸ վարչությունը ԿՀԲԸ-ի խորհրդից նյութական օգնություն է խնդրում: 1896 թ. հոկտեմբերի 19-ին վարչության խորհուրդը 100 ռուբլի գումար է ուղարկում՝ պահանջելով մանրամասն տեղեկություններ հավաքել տեղի փախստականների դրության և կարիքների մասին: Ըստ կազմած նախահաշվի՝ Վաղարշապատում տեղակայված 26 տուն գաղթականներին մինչև ապրիլ ամիսն օգնելու համար հարկավոր էր 417 ռուբլի: Գումարը ծախսվելու էր գլխավորապես դեղորայքի, սննդի, բնակարանի վարձի, վառելիքի և այլնի համար¹⁴:

Շուտով օգնության խնդրանքով ԿՀԲԸ Վաղարշապատի վարչությանը դիմում են վանքի գոմում ապաստանած մի քանի փախստա-

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 109:

կաններ: Վարչությունը, ուսումնասիրելով նրանց վիճակը, փաստում է, որ գոմում գոյատևում էին 125 հոգի, որոնցից 27-ը՝ հիվանդ: Նրանց խնդիրները լուծելու համար Վաղարշապատի վարչությունը պաշտոնական գրությամբ դիմում է Վեհափառին՝ խնդրելով փախստականներին տեղավորել հիվանդանոցում: Միաժամանակ վարչությունը խնդրում է նաև հնարավորության դեպքում նրանց տալ կերակրել: Սակայն երկու խնդրանքներն էլ մերժվում է:

1396 թ. դեկտեմբերի 28-ին ստացվում է ԿՀԲԸ-ից օգնություն 400 ռուբլի, հագուստ, 10 թուփ կտավ, 49 հատ շինել: Բացի՝ դրանից վարչությունը Սուքիաս արքեպիսկոպոսի կողմից ստանում է նաև մեկ արկղ հագուստ: Թանկարժեք լինելու պատճառով վարչությունը որոշում է դրանք աճուրդի հանել և գնել ավելի էժան և շատ հագուստ¹⁵:

Մագապուրծ փախստականների քարավանների հոսքը Վաղարշապատ շարունակվում էր հաջորդ ամիսների ընթացքում: Նրանց բազմությունը շարունակում էր խմբվել էջմիածնի պատերի տակ՝ իրենց վերջին հույսը կապելով կաթողիկոսի հետ: Խրիմյանը չէր կարողանում անտարբեր մնալ գաղթականների բազմաթիվ նամակ-խնդրանքներին: Նա ծեռնարկում է բազմաթիվ քայլեր, դիմում ցարական տարբեր պաշտոնյաների, որպեսզի թույլատրվի կատարել հանգանակություններ, որոնցից ստացված իրերը կամ գումարները օգտագործվեն գաղթականների դրությունը բարելավելու համար:

Կաթողիկոսը հատուկ հրահանգում է էջմիածնի մայր տաճարի սեղանատանը, Կովկասի հայկական վանքերին ու եկեղեցիներին, նրանց կից հոգաբարձուների խորհրդին, Ատրպատականից մինչև Արևելյան Հայաստան ձգվող ճանապարհին գտնվող վանքերի վանահայրերին՝ պատսպարել գաղթականներին, հոգալ նրանց օթևանի և սննդի կարիքները¹⁶:

1897 թ. սկզբներին ԿՀԲԸ վարչության կարգադրության համաձայն Վաղարշապատի մասնաճյուղից կազմված հանձնաժողովը շրջում է գավառի գյուղերում՝ ճշտելու նորեկ գաղթականների թվա-

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 357, թ. 150:

¹⁶ Կոստանոյան է., Սկրտիչ Խրիմյանի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2008, էջ 389:

քանակը: Շրջայցի արդյունքում հանձնաժողովը ներկայացնում է հետևյալ գեկուցագիրը.

Աղյուսակ № 3

1897 թ. էջմիածնի գավառի
բնակավայրերում ապաստանած նորեկ փախստականների
ցուցակ¹⁷

բնակավայրի անվանումը	փախստականներն ըստ ընտանիքների	փախստականներն ըստ անձի
1. Կոշ	5	21
2. Աղավնատուն	4	32
3. Ուզունոբա	3	12
4. Փարաքար	3	13
5. Թալին	20	154
6. Կարբի	3	16
7. Վերին Այլանլու	4	18
8. Սամաղար	1	4
9. Ղազիզիտան	3	15
10. Թափաղիբի	2	10
11. Սարգարա	2	10
12. Ղուրդուղուլի	3	24
13. Զիբուխչի	4	28
14. Սարդարապատ	2	13
15. Եղուրաղ	6	37
16. Մոլլա Բայազետ	8	31
17. Արտաշար	1	7
18. Արմտլու	2	8
19. Էվջիլար	1	5
20. Գեչլու	22	137
21. Ֆռանգանոց	1	4
22. Դոդս	1	8
23. Վերին Այլանլու	1	3
24. Հայթաղ	1	5
Ընդամենը	103	605

Նորեկների թվաքանակը ճշտելուց բացի, հանձնաժողովը փաստում է, որ նրանց սոցիալ-տնտեսական վիճակը շատ ավելի վատ է.

¹⁷ Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից ըստ ՀՍՍ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 1066, ք. 1-76:

քան 1896 թ. եկածներինը: Բանն այն է, որ փախստականների առաջին ալիքն ընդունած Վաղարշապատի գավառի գյուղացիությունն այլևս ի գործու չէր ապահովել նորեկների գոյատևման տարրական հոգսերը, քանի որ իրենք ևս գտնվում էին ծանր վիճակում: Նույն խնդիրը կար նաև Արևելյան Հայաստանի այլ բնակավայրերում: Կաթողիկոսի կոչն արժագանք է գտնում ոչ միայն Ռուսական կայսրության, այլև արտասահմանի հայության շրջանում: Նրանք իրենց հնարավորությունների սահմաններում, ուղարկում են դրամ, հագուստ, պարեն:

Օգնությունը հիմնականում ուղարկվում էր Մ. Խրիմյանի անունով: Այսպես, օրինակ, 1897 թ. հունվարի 4-ին Թիֆլիսից ուղարկվում է 2500 ռուբլի: Կից նամակում գրված է, թե տեղի հայությունն «ալելի բարուք համարեց ուղարկել Ձերդ Վեհափառութեան այդ գումարը՝ քաջ գիտենալով, որ դուք ալելի լաւ կարող էք կարգադրիլ և բաժանել նոցա, որոնք իսկապէս կարօտութիւն ունեն...»¹⁸: Կաթողիկոսն իր հերթին ստացված օգնության՝ դրամի և հագուստի մի մասը հատկացնում էր ԿՀԲԸ-ը: Վերջինս Վաղարշապատում ապաստանածների կարիքների համար տրամադրում է 3021 ռուբլի¹⁹:

1898 թ. վերջին և 1899 թ. հունվարին Վաղարշապատի վարչության ուսումնասիրության արդյունքները, ներկայացված է աղյուսակով:

Աղյուսակ № 4

1899 թ. էջմիածնի գավառի բնակավայրերում տեղակայված փախստականների քանակը²⁰

բնակավայրի ավանումը	փախստականներն ըստ ընտանիքների	փախստականներն ըստ անձերի
1. Վաղարշապատ	72	351
2. Ներքին Խաթունարիս	1	9
3. Ալիբեքլու	3	11
4. Ներքին Այլանլու	3	12
5. Զեյվա	3	13

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 19, գ. 101, թ. 1:
¹⁹ Լեւո, նշվ. աշխ., էջ 190:
²⁰ Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից ըստ ՀԱԱ, ֆ. 5, ց. 17, գ. 15, թ. 80–107:

6. Քիսրփալու	6	24
7. Հայթաղ	4	15
8. Սամաղար	6	38
9. Վերին Այլանլու	4	11
10. Թալիշ	3	12
11. Կոշ	4	15
12. Աղջաղալա	1	3
13. Խզնավուզ	1	4
14. Աղավնատուն	2	8
15. Դոդս	1	6
16. Ֆռանգանոց	1	13
17. Էջմիածին	7	36
Ընդամենը	122	581

Փախստականների վիճակը սոսկալի ծանր էր: Մեծ մասը կիսամերկ էր, քաղցած, քնում էին առանց անկողնու՝ խոնավ հատակին, որի հետևանքով շատերը զոհ էին գնում հիվանդությաններին: Վիճակը գնալով վատթարանում էր: Քանի որ Էջմիածնի գավառի գյուղացիությունը ևս սպառել էր իր պարենը, ԿՀԲԸ-ի տեղական վարչությունը, իր հերթին, ինչպես նշում է Լեոն, 1898 թ. փախստականների խնամատարության ամբողջ գործը հանձնում է տեղական իշխանություններին²¹: Ջարդերից հետո կաթողիկոսն աշխատում էր արևմտահայ փախստականներին վերադարձնել հայրենի երկիր:

Արևմտահայ փախստականների գգալի մասը նախ և առաջ ձգտում էր վերադառնալ հայրենի հողերը՝ թույլ չտալու համար, որ պեսզի հողերն ու գույքը գրավվին թուրքերի և քրդերի կողմից: Բացի այդ՝ ռուսական կառավարության կրավորական վերաբերմունքը հայ փախստականների նկատմամբ, որը հատկապես ուժեղացավ 1901 թ. նոյեմբերին, երբ կառավարչապետ Գուլիցինը հայտարարեց, որ 1893 թ. ռուսական սահմանն անցած հայ փախստականներից նրանց, ովքեր ցանկանում են վերադառնալ իրենց հայրենի հողերը, օգնություն ցույց կտրվի, իսկ մյուսները պարտավոր են ռուսահպատակ դառնալ:

Աբդուլ Համիդ II-ի ջարդարարական քաղաքականությունը հանգեցրեց նրան, որ մեծ թվով արևմտահայեր բռնեցին գաղթի ճանապարհը: Օսմանյան յաթաղանից փրկված հայությունը սփռվեց աշ-

²¹ Նույն տեղում, էջ 190–191:

խարհով: Վաղարշապատը՝ որպես հայության հոգևոր կենտրոն, նույնպես իր դռները բացեց թշվառ հայության առաջ: Փախստականների օգնության խնդրում իր մեծ և ուրույն դերն ունեցավ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը, որը, չնայած իր պատկառելի տարիքին, այդուհանդերձ ջանք ու եռանդ չխնայեց հնարավորինս օգնություններ կազմակերպելու արևտահայ գաղթականության համար: Իսկ փախստականների հոծ բազմությունը, հույսերը կապելով հոգևոր կենտրոնի և Վեհափառի հետ, օգնության ակնկալիքով խմբվում էր Էջմիածնի գավառում:

Այսպիսով, հիմք ընդունելով արխիվային վավերագրերի և ժամանակի մամուլի տվյալները կարելի է եզրակացնել, որ 1896–1899 թթ. Էջմիածնի գավառում և նրա շրջակայքում ապաստանել էր շուրջ 2600 արևմտահայ:

LILIT QOSYAN

**SURVIVORS OF THE HAMIDIAN POGROMS
AND MASSACRES, THE ARMENIAN REFUGEES
IN EJMIATSIN GAVAR
(THE SECOND HALF OF THE 1890s)**

SUMMARY

During the 1890-s massacres organized by Abdul Hamid more than 300.000 western Armenians were killed. The survivors migrated to different countries. There were organized social and religious benevolent organizations and societies. One of such organizations was Caucasian Armenian General Benevolent Association realized humanitarian program.

As follows from the analysis of the archive documents and the press data about 2600 western Armenians found refuge also in Eastern Armenia particularly in the Ejmiatsin gavar and its outskirts in 1896–1899. The documents used in this article describe the hard living conditions of refugees.

**ВЫЖИВШИЕ ИЗ ГАМИДОВСКИХ ПОГРОМОВ
И РЕЗНИ АРМЯНСКИЕ БЕЖЕНЦЫ В
ЭЧМИАДЗИНСКОМ ГАВАРЕ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 1890-Х ГОДОВ)**

РЕЗЮМЕ

В 1890-ых годах Абдул Гамид организовал резню 300.000 западных армян. Спасшиеся от резни армяне мигрировали в разные страны. Для помощи беженцам были созданы различные благотворительные, общественные и религиозные организации. Одна из таких организаций – Кавказское Армянское Благотворительное общество, которое осуществляло гуманитарную помощь армянским беженцам. Как следует из анализа архивных документов и данных прессы около 2600 западных армян нашли убежище в Восточной Армении, в частности – в Эчмиадзине и его окрестностях в 1896–1899.

В статье представлены документы, которые описывают состояние беженцев и оказанную им помощь.